

ВИДАННЄ СОЮЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ.

Др. ЕВГЕН ЛЕВИЦЬКИЙ.

ЛИСТИ З НІМЕЧЧИНИ.

ВІДЕНЬ, 1916.

НАКЛАДОМ „СОЮЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ“.

З друкарні Адольфа Гольцгаузена у Відні.

Отсі „листи“ вимагають перш за все деякого пояснення, а то й застереження. Як що прихильний читач надіється, що в сих листах знайде повний образ відносин, поглядів чи змагань, то йому прийде ся дуже розчарувати ся. Війна ще кипить, думки стирають ся, ворог наслухує пильно, що діється в його противника, а все те накладає на нас усіх обовязок бути дуже обережними, як у виборі тем, так і навіть у висловах. Отже, читаюча громадо, не надій ся, що зпід мого пера вийдуть докладні й повні фотографічні знімки з настроїв, поглядів або змагань німецького суспільства — ні, я можу дати поки-що тільки відірвані образи, загальні спостереження та контури. А хоч добре розумію, як дуже ми всі хотіли-б мати в сю переломову пору як найдокладніші інформації про все, що тільки хочби й посередно доторкається також нашої долі, то одначе треба вміти „потерпіти“. Прийде пора, що усунуть ся всякі тактичні перепони для „вольного слова“, а тоді й конечні прогалини в інформованню публіки виповняться ся, а загальні нариси наберуть ясности та повноти.

Отсе перше, що я мав сказати задля виправдання.

А друге таке. Ми привикли, що в часі війни тільки й мови може бути, що про „воєнні операції“ та про політику. І то, розуміється, не про сю дрібничкову політику, що крутиться біля „великих людей для малих інтересів“, але конче про „високу“. Атже сказав колись Клявзевиц знамените слово, що війна се теж політика, тільки продовжувана „при помочи оружя!“ Отже ми всі говоримо тепер головно про політику. А міжтим саме ся велика війна, ся велика напруга всіх сил великих європейських народів дає спромогу навчити ся зовсім чогось иншого, вартнішого,

особливо в Німеччині. Тут саме можна навчити ся, що має робити нарід, аби міг колись — чи то мирними засобами, чи й оружем — вести справжню національну політику, пізнати всі ті дороги та стежки, якими нарід після довгої праці й зусиль здобуває собі шлях для кращої будучности. Тай у війні не рішає саме оруже: і найсильнішим оружем не виграєть ся битви, коли сьому оружу не просвічує шляхів сонце вищої культури. Скільки-то вже навіть така заскорузла Росія, що й найважнійші справи рішала досі по „собственному глазомеру“, навчила ся протягом сеї війни від осоружного „Германця!“ — Десяток літ потребувала вона, щоб вибудувати один марний залізничий шлях, а тепер побудує чи не найтяжшу технічно залізничу лінію на півостров Кола протягом кільканадцятьох місяців! Дуже образово, але вірно помічає „Утро Россіи“, що Росія в часі сеї війни всюди показала своє культурне убожество й низшість; навіть „гузиків“ не стало, бо не вмів їх ніхто в Росії випродукувати, а спровадити годі. Та лишім „гузики“ на боці, а перейдім до важнійших річей, бо і справді — побідили й побіджають у сій війні не так гармати, як залізниці й автомобілі, телефони й телеграфи, літаки та підводні судна, а понад усім тим велика сила організації й духа, того духа, що робить кожду одиницю живим, скоординованим і солідарним членом загалу. Отже, шановні читачі, і я не буду в моїх листах писати про саму тільки політику, але декілька з сих листів я присвячу й иншим моментам народного життя, а саме всіляким інтересним проявам вищої культурности, які я назвав би „пропедевтикою“ до справжньої політики.

I.

(Політика Бісмарка й її вплив на німецьке суспільство. — Держава континентальна, чи світова? — Критична праця „імперіялістів“ і її два фронти — Україна.)

Все-ж-таки почнемо від політики! —

Для нас Українців важно, які переміни dokonали ся протягом війни в поглядах німецького суспільства на питання заграничної політики, бо з тим в'язеть ся також справа долі, яка судила ся й нашому українському питанню в Німеччині. Тільки знаючи загальний підклад — den Resonanzboden, як Німці в'язуть, — можна теж знати, чи та в якій мірі якась одна конкретна справа заграничної політики може рахувати на її більш або менш корисне зрозуміння й успіх.

Отже нема иншого державного мужа в Німеччині, політична ідеологія якого так сильно врзала ся-б у душу політично-думаючого загалу, що кн. Бісмарка. Великого канцлера вже давно нема між живими, але його дух усе ще не погас у великій частині його земляків. Та, зрештою, може се тільки оптична мана; не виключене, що ідеологія Бісмарка вдержала ся досі тому, що погляди самого Бісмарка в значній мірі були тільки перелицьованим на мову дипломатів висловом думок тих кругів, до яких великий канцлер по своему родовому походженню та симпатіям сам належав, а саме всемогутньої консервативної партії, яка й досі задержала керму німецької політики в своїх руках.

Вихідним пунктом, вісю, біля якої розвивали ся наче з клубка всі нитки бісмарківської заграничної політики, був погляд, що Німеччина своїм з'єдиненням в один союзний організм наразі осягнула свою ціль і що вона має на все

зостати ся в першій мірі європейською, строго континентальною державою. „Морсьього“ питання, kwestії зросту Німеччини поза тісні континентальні рамки до потуги світового володіння Бісмарк просто не розумів, а кольоніяльні набутки трактував з очевидною нехитю. Як ся нехить врізала ся саме в розуми земляків і пережила навіть самого канцлера, доказує факт, що коли вже за Капріві Англія відступила Німеччині за Санзібар остров Гельголанд (в теперішній війні для Німеччини неоціненої ваги), „бісмарківці“ осуджували зовсім явно поступок правительства як „очевидний промах“, а переважна часть німецької преси аж трясла ся від неприхильних оцінок і застережень.

Вважаючи після трьох побідних воєн Німеччину за зовсім заспокоєну („saturiert“, як казав Бісмарк), великий канцлер уважав за головну ціль німецької політики берегти на всі fronti вдержання мира. Всіляких анексій, висвободжування інших народів і перемінювання тим способом розкладу європейських сил Бісмарк бояв ся наче вогню, а навіть і Францію приборкав не так задля експанзії, як тому, що в могутній Франції бачив головну перешкоду до внутрішнього сконсолідовання Німеччини. Він хотів у тій саме цілі зробити Францію на довгий час „нешкідливою“. Потім, щоб забезпечити Німеччині супокій, Бісмарк попирав експанзію Франції в Азії й Африці, подібно як зробив передтим уже і з Австро-Угорщиною, відвернувши її увагу від осередньої Європи на Балкан.

Для нас важно, які послідовности випливали з сього „принципіального“ становища Бісмарка в відношенню до Росії. Тут очевидно, що коли з ким Бісмарк хотів жити в дружбі та згоді, то передовсім з „володарством царя“. З „Думок і спогадів“ („Gedanken und Erinnerungen“) знаємо, що великий канцлер навіть дуже довго важив ся, чи не ввійти Німеччині в союз з Росією, а коли перехилив ся потім на сторону Австро-Угорщини, то й тоді надав „тридержавному союзови“ таку форму, щоб Росія не була, „Боже бо-рони“, „спровокована“. Союз сформуловано отже тільки де-

фензивно, з'обов'язуючи ся до оружної помочи Австро-Угорщині єдино на випадок її зачіплення Росією, але не навідворот, а навіть і такий союз удержано вмисне на довгий час у тайні. Потім послідувало ще відоме „Extratour“, історія, яка повторила ся ще раз давно вже після того, як великого канцлера не стало між живими, — в Потсдамі.

Та не тільки вимоги загально-політичних комбінацій зближали Бісмарка до Росії, але були ще й дві інші, побічні справи, що піддержували російські симпатії великого канцлера. Були се — всевладний абсолютизм царської династії та справа Польщі. Бісмарк, як родовитий юнкер-консерватист, мав принципіальну нехоть до всякої політики з „долу“, а в міжнародніх відносинах довіряв тільки володарям і їх добрим особистим зносинам. Се він сам ствердив в одній зі своїх розговірок на тему „тривкості союзів“ ще в році 1895. Та ніщо так добре не характеризує поглядів Бісмарка на російський абсолютизм, тай і на польське питання, як отсі знаменні замітки, які беремо з його-ж „Думок і спогадів“: „Не бачу — каже кн. Бісмарк — противенств, які-б мали вести до конфлікту між Німеччиною й Росією. Навпаки дають нам однакові потреби в польськім питанню та вплив традиційної солідарности („der hergebrachten dynastischen Solidarität“) обох династій в супротивенстві до всяких революційних змагань („Umsturzbestrebungen“) всяку основу задля спільної політики обох кабінетів“.

Бісмаркови з його поглядами й ідеями судила ся тота сама доля, що й кождому, навіть і найтеніальнішому смертельникови, — що обставини швидко його переросли. Бісмаркови, який так строго держав ся континентальної політики, ані через голову не переходило, що Німеччині прийдець ся швидко звести кривавий бій з Англією ізза володіння над океанами, а так само не прочував він, що Англія стане колись плече об плече з Росією проти „традиційно-заприязненої“ Німеччини. Але коли оттак обставини вирости значно поза рамки політичних комбінацій Бісмарка, тає знов з другого боку на Бісмаркови справдила ся ще й инша історична

правда: що думки, перейняті суспільством від своїх „великих людеїв“, держать ся силою інертності й традиції значно довше, ніж обставини, які їх виплекали. Реальний підклад бісмарківської політики змінив ся вже давно, і се у зовсім щось противне, але погляди Бісмарка про завдання німецької політики та відношенне Німеччини до сумежних держав держать ся ще подекуди й по нинішній день і морочать голови зовсім зрештою розумним одиницям. І треба було не тільки самого брязкоту оружя та потоків крови, але ще й довгої інтензивної критичної праці визначних публіцистів, щоб захитати отсі догми бісмарківської політики та промостити дорогу серед німецького суспільства для нових ідей.

Тими, що довершили в німецькім суспільстві передомової роботи, й то протягом розмірно дуже короткого часу, були німецькі імперіялісти. Се кружок політиків, які на місце бісмарківської „континентальної“ теорії поставили теорію німецької світової політики.

Вже від року 1898 починаєть ся великий переворот у культурнім і економічнім розвитку Німеччини, переворот, який поставив сю державу перед зовсім нові обставини та завдання. Загранична торгівля Німеччини зросла від згаданого року до року 1913 о цілих 13 мільярдів марок, міжтим коли за десять попередніх літ зріст сеї торгівлі виносив заведви 2 й пів мільярда марок! А сей величній зріст заграничної торгівлі Німеччини був тільки висловом другого, основного зросту, який відбував ся в середині держави, в наглім розвитку її питомого промислу. Німеччині прийшло ся отже і приходить ся шукати нових світових шляхів, бо zostавати ся в рамках бісмарківської політики було би для так зміцненого в своїй середині народу просто самовбійством. Влучно висловив саме се ен. Більов у своїй книзі про „німецьку політику за володіння Вільгельма II“: „Der Verzicht auf Weltpolitik wäre gleichbedeutend mit einem langsamen sicheren Verkümmern unserer nationalen Lebenskräfte (Відступленне від світової політики означало-б те саме, що повільне й певне знидінне життєвих сил нашої нації)“. Ось тому-то Німеччина не може вже огля-

дати ся ні на традиційну „династичну приязнь“, ні на спільну боротьбу проти „революційних течій“, на які так завзято й послідовно вказував Бісмарк, але мусить з одного боку промстити собі вільну дорогу на океанах проти всемогутньої Англії, а з другого зломити раз на все потугу Росії, яка грозить в будучности відтяти Німеччині раз на все такий важний для німецького промислу й торгівлі безпосередній контакт з Азією.

По суті річ німецькі імперіялісти се ніщо инше, як теоретичний вислів теперішніх реальних потреб Німеччини, так само, як такимже теоретичним висловом реальних німецьких потреб був і кн. Бісмарк щодо свого часу. Німеччина мусить з континентальної держави перетворити ся в світову, а коли так, то вона мусить теж з одного боку зломити все-владу Англії, а з другого боку відсунути Росію як найдалше на Схід.

І так саме формулюють сучасну німецьку політику два найвидніші представники німецького імперіялізму — граф Ревентлов і Павло Рорбах. Тільки що консервативний Ревентлов звертає увесь фронт німецької оружної та політичної акції против Англії, міжтим коли безпартійний Рорбах* для осягнення тих самих імперіялістичних цілей хоче передовсім промощення дороги на Сході.

Як ми вже замітили на самім початку, праця імперіялістів пособила посередньо й нашій українській справі, оскільки річ іде про пропаганду української справи в політичних кругах Німеччини. Через сю прогалину, яку своєю

---

* Головні праці Рорбаха на тему біжучої німецької політики: „Der Krieg und die deutsche Politik“, — „Zum Weltvolk hindurch!“ — „Bismarck und wir“, — „Russland und wir“. На жаль у сім останнім творі Рорбах займає доволі неясне становище щодо державної будучности визволеної України. Він пише там (стр. 55): „Die entscheidende Voraussetzung dafür, dass die russische Macht aufhört, eine zunehmende Gefahr für Deutschland zu bilden, ist die Lostrennung der Ukraine... die zweite... „Die Wiederherstellung Polens“ (Там тільки „Lostrennung“, а для Польщі „Wiederherstellung!“) — Найповажніший орган імперіялістів — „Panther“, в яким появили ся теж статі про українську справу і з нашого боку: моя довша розвідка про Україну та Д. Донцова.

критикою вибили імперіялісти в мурах традиційної „бісмарківщини“, найшли собі дорогу, й то навіть у деяких дуже консервативних розумах, і такі питання, як балтійське, польське, фінляндське й українське, питання, які досі трактовано тут у „поважних кругах“ переважно з нехіттю, а то деколи і з леґо-душною, недовірливою усмішкою. Решту доконали, розуміть ся, й самі воєнні події, які ще більше, ніж дрібна публіцистична праця, розширили політичний світогляд німецької публіки. Отже національні питання вже самі собою-насувають ся та домагають ся полагоди з німецького державного становища, чим далше побідоносно досуваєть ся німецьке оружє у глибину Росії.

Берлін, 5 січня 1916.

II.

(Питання, що буде з Україною на випадок її визволення. — Брошури Кляйнова, Нецля та Кеслера. — Вільно-консерватисти. — Консерватисти та соціалні демократи.)

В попереднім листі я зазначив, яким шляхом українське питання найшло собі приступ до німецького суспільства. Та для нас цікаво знати, як представляють собі німецькі політики й публіцисти поладнання українського питання на випадок, колиб Україну визволено вже в теперішній війні.

На жаль, на се останнє питання ми в німецькій публіцистиці не находимо поки-що сливе ніякої відповіді.

Досі появило ся три брошури німецького табору про українську справу, з того тільки одна брошура, Кляйнова, висказуєть ся про се, чи й оскільки може рахувати Україна вже після теперішньої війни на державне усамостійнення. Цві інші брошури, Нецля та Кеслера, поминають сю квестію мовчки.

Кляйнов виходить у своїх міркованнях з того засновку, що до удержання в наші часи самостійної держави потреба

ось-яких умов: 1. Щоб держава мала приступ до шляхів світового торговельного обміну й ринків збуту — 2. Щоб сама суспільність мала відповідну енергію задля використання природного багатства своєї території в продукційних цілях — 3. Щоб мала вистарчаючу власну консумційну силу та хист до вмілого регулювання обміну власних продуктів за чужі — й 4. Щоб мала повну соціальну структуру, яка давала-б спромогу солідарної праці всіх суспільних клас у веденню національної господарки. Тільки коли всі чотири умови існують в якогось народу в повній гармонійній скількості, сей нарід може вдержати свій власний державний організм, — инакше може стати ся, що новозаснована держава стала-б уже при першій почині свого існування жертвою „чужої“, сусідської інвазії або якого небудь узурпатора.

В українського народу бачить Кляйнов тільки три перші умови державности, які без сумніву існують, натомісьць щодо четвертої умови — повної соціальної структури, — то Кляйнов має дуже поважні сумніви. Українці, на гадку Кляйнова, не мають зовсім верстов, які „могли-б відгравати ролю провідників народу, — не мають ні верховодячої великої посілости по селах, ні капіталістичних підприємців по містах“. Українці не встигли саме „викінчити своєї соціальної будови, бо зараз після польських магнатів зайняло місце верховодячої верстви московське чиновництво“. Чи супроти того — питаєть ся Кляйнов — можна вже думати про самостійну Україну? На Україні всюди панує чужина — на Мадярщині Мадяри, у східній Галичині Поляки (Кляйнов рахує їх аж на 35—40%!), на російській Україні, як не Поляки (по Кляйнову 6—14%!), то Москалі, а навіть Німці. Те, що є на Україні національно свідоме, се інтелігенція по містах — „ідеалісти, всілякі теоретики, вчені, письменники та поети“. — „Хто дасть Українцям народню школу, — кінчить Кляйнов свій трактат, — сю першу підойму національного розвитку, все одно Німець, Австрієць чи Румун, той здобуде собі прихильність українського населення.“

А що саме Москалі до українського народнього шкільництва допустити не хочуть і не можуть (бо їх метою повне винародовлення Українців), то тому Українці й домагають ся для себе більше ніж культурної автономії, а саме повного визволу від Росії.

Праця Кляйнова появила ся вперве в берлінськiм тижневнику „Die Grenzboten“ у ч. з 11 падолиста 1914 року, а потім видав її окремою брошурою „Союз визволення України“, подавши до виводів Кляйнова свої замітки. Сі замітки почасті збивають виводи автора, та нема сумніву, що праця Кляйнова радше пошкодила, ніж допомогла українській справі в Німеччині.* Писана в доволі для нас прихильнім тоні, вона зачіпила українську справу в самій її основі, зводячи українське питання на разі до kwestії задоволення Українців на полі шкільництва. В словах „хто небудь дасть Українцям народню школу, все одно Німець, Австрієць чи Румун“ видко навіть відгук тих мірковань про українську справу, які вели ся за кулісами, а які відбили ся видимо й об уха доволі впливового автора. Адже автор видав не тільки коротку розвідку про українську справу, але й широку працю про Польщу та вважаєть ся видимо за фахового знавця, як польського, так і українського питання в німецьких правлячих кругах, коли вже в тягу війни покликано його на дуже важне та відповідальне становище на зайнятих територіях Польщі.

Відповідати Кляйнову на сім місці на його виводи нема потреби, бо се не довело-б до ніякої ціли. Кляйнов забуває зовсім, що на Україні Москалів усього-на-всього 2%—3% та що сі нечисленні Москалі удержують цілий державний апарат на Україні, то чому-ж сього не мали-б

---

* Розвідка Кляйнова подає знамените угрунтованне самостійности України з економічного огляду. Тому, що в нїодній українській брошурі не звернено відповідно сильної уваги саме на сей бік нашої справи, рішив „Союз“ видати цінну роботу німецького автора, не зважаючи на ті її недостачі, про які згадає др. Е. Левецький. Корректив до виводів Кляйнова дають не лиш наші редакційні примітки, а й цілий ряд виданих з української сторони інформаційних брошур.

потрапити українські „ідеологи, вчені та письменники“, за якими стоїть три четвертини всього населення? Та й коли жмінці московського чиновництва не пошкодили правити країною ні Поляки, ні Німці, ні Жиди, що немов-то завоювали соціально Україну, то чому вони мали-б шкодити українській державній управі, яка все-таки опреться о цілі маси народу? А коли вже Кляйнов так дуже задивився на великопанські та буржуазні елементи, то знов мусить зрозуміти, що нікому й не сниться давати будучій Україні такий державний лад, який чужим панам і капіталістам віддав би всю політичну силу в руки. Ні Серби, ні Болгари не мали в пору свого визволу „повної соціальної структури“, — кажучи висловом Кляйнова, — але вони одержали, а в часті виробили собі й самі демократичний державний лад, який довів швидко до повної сили й справжньої державної незалежності!

Таких інформаторів про українське питання, як Кляйнов, прошених і непрошених, було більше, та колись може прийде час, що історія видвигне їх на світло дня. Особливо-ж наші відомі „приятелі“ з другого боку, в роді Васілевських і Фельдманів, що то нераз співали нам пісню про „вольносьць, рувносьць і братерство“, зробили неодна за кулісами, щоб виказати нашу „нездатність“ до самостійного державного існування.

Праці Нецля й Кеслера (Dr. Karl Noetzel, Die Unabhängigkeit der Ukraine als einzige Rettung vor der russischen Gefahr, München-Leipzig, 1915 — Otto Kessler, Die Ukraine. Beiträge zur Geschichte, Kultur und Volkswirtschaft, München, 1916) відбивають симпатично від праці Кляйнова тим, що можливості державної незалежності України не квестіонують. „Захорону перед московською небезпекою — каже Нецель — можна осягнути тільки тим, коли відбудується назад давню українську державу. З відбудовою сеї держави, яку треба-б повітати як визвіл національної культури вельми талановитого народу в загальнім вселюдським інтересі, Росія втратила-б раз на все своє становище як евро-

ійська великодержавна“. Так само думає й Кеслер, який у політичній частині своїх висновків іде основними точками своєї брошури: „Ukraine, der Lebensnerv Russlands“. „Коли на Сході — каже він — сотворить ся нову посередню державу (Pufferstaat) з інтелектуальним з природи населенням на яких 30 мільйонів, то нема сумніву, що тоді не тільки зросте міжнародня повага Австро-Угорщини й Німеччини, але обидві ці держави будуть раз на все забезпечені від московської небезпеки“. На жаль, у дальшій тягуні той самий Кеслер наводить слова Кляйнова з запитом, чи зможе українське населення спромогтись на удержання самостійної держави, та не дає на се від себе ніякої відповіді.

Дуже цікава й поучаюча розмова відбулася на пошуканні нами питання в вільно-консервативнім органі Грабовського: „Das neue Deutschland“. Вільно-консервативна група се мала по собі фракція, яка має декілька послів у „райхстагу“, а головним пресовим органом якої є малопопулярна „Die Post“. Вільно-консервативні послі злучили ся аме недавно з деякими иншими позапартійними елементами: один „клуб“, що числить 28 членів. Не дивлячи ся на те, Грабовський здобув собі в часі війни доволі помітне становище тим, що віддав свій орган на обговорювання національних питань на європейській Сході. Отже-ж у сім тяжєвнику стерли ся в українській справі дві течії, — одна, яку репрезентує відомий нам добре Поляк-україножер д-р Біркер, професор славистики на берлінській університеті, й друга, речниками якої були на сторінках органу Грабовського Лангс і Гартмаєр. Два останні, а особливо Гартмаєр, стали ішучо за можливістю утворення самостійної української держави, Біркер заявив ся против, а навіть зложив заяву на Валув, що, мовляв, „не було, нема й не буде ніколи українського питання“ („Es gab nie, gibt nicht und wird nie eine kleinrussische Frage geben!“) Та для нас цікаво не се, що сказали згадані нами публіцисти, а те, що зазначив Грабовський, як чоловік з деяким політичним впливом: Малороси називають себе в Росії — поучає він своїх чи-

тачів — здебільша Українцями, в Австрії їх називають Рутенами, а вони самі зуть себе просто рускими („Russen“).^{*} В Росії вони православні, в Галичині уніяти. Та саме тепер у Галичині має відбувати ся масовий (!) перехід уніятів на православє — доказ сього, що перескок з унії до православя й навпаки зовсім невеличкий, що знов і з другої сторони доказує, що також звязь між Українцями Австрії й Росії на релігійнім полі сильнійша, ніж се досі думано“. В усякім разі Ірабовский уважає крайній погляд Брікнера за „übertrieben“ (пересадний), а одинокий вихід з ситуації бачить у тім, щоб Українці помирили ся з Ляхами. „З українськими скаргами на Поляків і Поляків на Українців мусять уже раз зробити ся кінець“ („muß endlich Schluß gemacht werden“).^{**}

В мене є лист Ірабовского, в яким він каже, що „дуже інтересуєть ся“ українським питанням; в яким змислі, легко догадати ся.

Зовсім польське становище в українсько-польським питанню займає партія католицького „центру“, коли за вислів її поглядів вважаєть, що на сю тему понаписував посол німецького райхстагу др. Евген Єгер „Deutschland, Polen und die Ukraina“ в мюнхенським „Загальнім Огляді“ („Allgemeine Rundschau“, чч. 39—41 з р. 1915). Для Єгера Польща се одиноке забороло на Сході „західно-європейської культури“ й тому він радіє, що Німеччина в злуці з Австро-Угорщиною промощують дорогу, „на якій воскресне з мертвих католицька нація, а православє де далі може й зовсім зникне з лица землі“ („auf welchem eine katholische Nation wieder auferstehen und das Schisma in weiten Gebieten des Ostens vielleicht allmählich verschwinden kann“). В змислі сього Єгер бажає собі очевидно Польщі „великої“, Україну і т. д. він зве „polnische Nachbarländer“ (польські сусідні країни), а кінчить надією, що Поляки звернуть очі на Схід і що

---

^{*} Ірабовский не порозумів річя: в Австрії Українці називають себе старою нашою назвою — Русини, а зовсім не „Росіане“. Ред.

^{**} Das neue Deutschland — Orientnummer (Mai, 1915).

колишня польська „східна мархія“ стане знов колонізаційним тереном Польщі („die ehemalige polnische Ostmark sollte wieder ihr künftiges Kolonisationsgebiet werden“).

Яка гутірка на тему порушених вище питань мусіла відбути ся поза кулісами, дають доказ публичні виступи тих німецьких публіцистів і політиків, які щиро відносять ся до українського народу. Маю тут на думці головню Павла Рорбаха, який після своєї поїздки на Кавказ розправив ся доволі живо з противниками державної української самостійности. В своїй статейці „Durch die Ukraine“ (в берлінській „Hilfe“, ч. 36 з р. 1915) він пише на сю тему ось-що: „Дуже розумні люде кажуть премудро: Україна не може стати самостійною, бо має самих мужиків і ще дещо агітаторів. Ба, а чим були Болгари, коли вийшли зпід турецького володіння? Теж нарід мужиків, де на тисячу ледви чи один умів читати й писати, поза сим трохи попів, що теж не багато більше знали, та копиця бандитських ватажків, які вміли по турецьки розправляти ся з Турками. Але нарід одержав потім європейського князя, школи, фінанси, інженерів, професорів, банковців, генералів та міністрів і тепер він має чим показати ся серед инших народів“. Безперечно сильно та розумно сказано й Рорбахови належить ся подяка від нас за сю смілу й рішучу оборону. Але таких Рорбахів мало, а що Рорбах сам уживає недокладно номенклятури, говорячи про Польщу з одного, а Україну з другого боку, про се вже була згадка в попереднім листі.

Зовсім неприступно до нашої справи ставлять ся німецькі соціяльні демократи, які є загалом противниками „анексійної“ політики.

Коли взяти всі наведені мною вислови на тему українського питання, то для нас у теперішню хвилю впливає передовсім один великий обовязок — спинити за всяку ціну польонізаторську роботу в Холмщині й Волині та в східній Галичній. А заразом виникає з того наука, яка велика відповідальність паде на тих, що стоять саме на чолі нашої національної політики та мають спро-

могу повернути „колесо історії“ рішучо на нашу користь. В усякім разі вшехпольська повинь мусить бути здержана, коли з „визволення“ серед і так неясних і непевних поглядів на українську справу не має виникнути нове, може ще й гірше поневолення. Ми мусимо в усякім разі власним мужним виступом і національною працею на загрожених становищах дати доказ, що тою дорогою вшехпольській інвазії йти не вільно.

Берлін, у лютім 1916.

III.

(Всенімці. — Їх становище в німецькім суспільстві. — „Фантасти.“ — Всенімці й імперіялісти. — Всенімці й українське питання. — Соціяльні демократи, їх розпад на два табори).

В моім першім листі я згадував про те, що „імперіялісти“ дуже багато прислужили ся для української справи тим, що вибили пролім у бісмарківській ідеології. Одначе імперіялісти мали в німецькім суспільстві могутніх попередників, а протягом сеї війни помічників у таборі „всенімців“.

Всенімців можна назвати першими німецькими імперіялістами нашого часу, хоча вони виступали тай виступають під иншим стягом. Бо всенімецька ідея — се далекосягаюча експанзія німецького національного елемента в сполуді з великодержавним становищем Німеччини й тому не дивниця, що всенімці вже давно передтим виступали з домаганнями, які тепер найшли свій вислів у публікаціях імперіялістів. Павла Рорбаха, Дітріха Шеффера, Рінке й инших давно вже передтим випередив К. Вінтерштеттен („Berlin-Bagdad, neue Ziele mitteleuropäischer Politik“ якого появило ся саме в 15-ім виданню!), Ернст Гассе та Франц Келер. Особливо пильне слідженне східного фронту, де Німці мають стільки своїх розкинених кольоній, та вказуванне на російську небезпеку є з точки погляду німецьких інтересів виключною заслугою

„всенімців,“ дарма, що їм сього признати не хочуть, а їх самих уважають за „фантастів і провокаторів.“ Всенімцям судила ся та сама доля, що всім скрайньо-національним елементам, які всюди бачать „небезпеку“ та закликають суспільність голосом Касандри до вічної тривоги та бою. Очевидно з таким непримиренним становищем — непримиренним з існуючим станом річей — вяжеть ся також гостра й безпощадна критика офіційної супокійної політики в часі мира, критика, яка ставить „критикоманів“ поза скобки політично-солідних партій і гуртків. Тай ще тепер, у часі війни, коли все настроєне на воєнну ноту, не бракує голосів, які все-німецьких політиків і публіцистів уважають за фантастів, а їх роботі закидають провокацію та „Kriegstreiberi.“

Одначе дуже помиляв ся-б той, хто думав би, що все-німці як крайня та прононсована партія не мають впливу в Німеччині. Навпаки. З все-німецькими поглядами можна стрічати ся всюди, навіть і доволі високо, хоч все-німці носять на собі тавро ексклюзивности. Бо „все-німецтво“ се не партія, хоч партійно з'організована, але движенне, суспільно-політична, національна течія, яка втискаєть ся в усі пори суспільства — більше або менше, залежно від загально-політичних умов, в яких находить ся німецька суспільність. В часі війни, загального національного напруження вплив крайньо-націоналістичної ідеї відбуваєть ся релятивно легко та широко, — в часі мира він знов упаде та замкнеть ся наче розбурхана ріка у своїм руслі.

В Австро-Угорщині дивлять ся на „всенімців“ доволі косим оком, бо німецько-державні все-німці се одинока партія (побіч католицьких клерикалів з табору „центра“), які стоять постійно в зносінах з своїм відломом поза границями Німеччини. Але війна навчила багато декого, — навчила і все-німців в їх відношенню до Австрії. Всенімці бачать тепер, що Австро-Угорщина потрібна як окрема славянсько-німецька держава задля еконсолідовання біля себе західних Славян проти Московщини, — роля, яку Німеччина як по своїй політичній сути чисто-німецька держава (а такою по волі

Німців вона має й зостати ся!) сповнити сама не може. Таке становище займає між иншим Франц Келер (Franz Köhler: „Der neue Dreibund, Ein politisches Programm für das gesammte deutsche Volk und seine Freunde“, München, 1915), а навіть уже згаданий К. Вінтерштеттен, дарма, що сей останній все ще бавить ся несповнимою мрією повороту часів франкфуртського парламєнту! . . .

Єсть там в основних змаганнях також нота, яка дуже далеко йде з точки погляду „всенімецтва“, а яка неповні відповідала-б і нашим змаганням на далеку мету, та про се як пересадне й надто відстале від природного ходу річей не слід тепер говорити. Не одно людина думає та, думаючи, пересаджує, а дійсне життє з своїми невмолимими правилами іде та піде своїм шляхом.

Всенімці займають ся дуже живо також і нашим українським питанням — більше навіть ніж імперіялісти. — і вони при своїй енергії, широких звязках і вмілости говорити до своєї суспільности багато причиняють ся до того, що наша справа стає в Німеччині щораз більше і справді популярною.*

Антиподами імперіялістів і всенімців є німецькі соціяльні демократи. Кажу: німецькі соціяльні демократи в значінню державно-німецькі (reichsdeutsche), бо становище австрійсько-німецьких соціяльних демократів в українській справі значно відбігає від становища їх державно-німецьких товаришів. Такий напр. Пернерсторфер, віцепрезидент австрійського парламенту, вже кількома наворотами дуже енергічно обстав за нас (напр. у „Berliner Tageblatt“ з нагоди виходу першої книжки Донцова), а щойно появилася в „Die neue Zeit“ полеміка Пернерсторфера з товаришами з Німеччини, яка дуже рішучо стає в обороні наших національних змагань. Дяка йому за се!

А в тім справді се „mirabile visu“, що стало ся загалом з німецькою соціяльною демократією протягом війни.

---

* З табору всенімців вийшла теж м. ин. брошура Кеслера: „Die Ukraine.“

Очевидно не можу вдавати ся тут в основний розбір ідейних і фактичних криз німецького соціально-демократичного табору, бо се виходило-б поза рамці мого завдання в сих інформаційних листах. Та скажу лише дещо для тих, що справою соціально-демократизму спеціально інтересують ся.

В головних обрисах зазначив ся розпад соціальної демократії Німеччини на два великі табори — націоналів і вірноконституційників. Се номенклатура моя, бо вони так зовсім не називають ся, але вона відповідає дійсности. Під „вірноконституційниками“ я розумію тих провідників і теоретиків соціальної демократії, які zostали ся вірні партійній конституції в її теоретичних основах, — значить у розумінню всіх проявів національно-суспільного й міжнароднього життя як виключно класової боротьби та в інтернаціоналізмі. Перше становище ставить інтерес робітничої верстви поверх інтересів суспільства як нації, — друге становище (яке є лише логічним висновком першого) бачить передовсім солідарність робітничої верстви як головний для соціальної демократії момент в реульованню міжнародніх відносин в інтернаціональній політиці. Треба зазначити, що саме війна та щойно війна виказала в усій наглядности мильність теоретичних основ сього другого „вірноконституційного“ табору, а саме перевагу націоналізму як вислову спільних і загальних інтересів народнього організму над класовістю та вимогів національної сили й експанзії назверх над чисто класовою міжнародньою орієнтацією. Ось що каже напр. один з соціально-демократичних теоретиків Бурхард на згадану тему: „Соціална демократія звела ся протягом війни на нінащо („hat abgedankt“). Вона голосить тепер робітникам, що нема вже партій, що робітники мають зложити оружє класової боротьби на час по війні та йти з одушевленнем у бій за вітчину, бо є й такі батьки соціалізму, які голосять, що робітники ще більше звязані вислідом війни, ніж капіталісти . . . Що-ж з сього правда? Чи правда те, що голосила соціална демократія перед війною,

чи те, що в часі війни після 4 серпня? (Burchard: „Vor und nach dem 4. August 1914“).

За представників обох сторін, що формують ся в такі противні табори, можна-б у Німеччині в теперішню хвилю вважати з одного боку д-ра Левша („Die deutsche Social-Demokratie und der Krieg“), Фендріха („Der Krieg und die Social-Demokratie“), Вольфганга Гайне („Kultur und Nation“), Кольба („Die Social-Demokratie am Scheidewege“ — дуже інтересна з боку теоретичного для тих, що питанням соціальної демократії спеціально займають ся!), Давіда („Die Social-Demokratie im Weltkriege“ — неменш важна!), Геніша (Hänisch: „Krieg und Social-Demokratie“) та Парвуса (залишив уже в часі війни свій окремий орган у Мюнхені „Die Glocke“), — а з другого Бернштайна, Кавтського („Die Internationalität und der Krieg“), посла Лібкнехта та найкрайніших Мерінга й Розу Люксембург, часопись яких „Das Internationale“ уряд застановив зараз після появи першого числа.

Для нас, Українців, з нашого національного боку поділ соціальної демократії Німеччини на згадані два табори не має якогось окремого значіння, бо в основі обидва табори є для українського питання в нашім розумінню під теперішню хвилю неприхильні. Спір у соціально-демократичнім таборі Німеччини має своє джерело передовсім у внутрішньо-партійних змаганнях і відносинах, а в заграничній політиці він обертаєть ся кругом питання, чи соціально-демократія має напирати на швидке по можности заключенне мира („без анексій“), чи такого напору не робити. Тому навіть і найприхильніші нам одиниці зпоміж державно-німецької соціально-демократії радять російським Українцям добивати ся кращої долі в будучій Росії вкупі з соціально-демократіями інших поневоленних народів, а поза тим менш-більше загальний погляд на українську справу дає Кавтський, який в щойно-виданім своїм критичнім творі „Die Vereinigten Staaten Mitteleuropas“ (Stuttgart, 1916) каже на сю тему ось що: „В Українців (Кавтський зве їх правильно: „Klein-

Russen!“) стоїть справа так, що ще не знати, чи вони є самостійною окремнішою нацією, чи ні, чи їх мова зостанеться тільки нарідом так, як „plattdeutsch“ або „schwizerdeutsch“, чи навпаки розвинеться як самостійна літературна мова. Правда, письмена російська мова справляє деякі труднощі українському мужикови, але такі-ж труднощі робить вона й московському мужикови. Обидві мови стоять до себе так близько, що українські письменники, як напр. Гоголь, свої найзнаменитші твори встигли написати саме в московській мові“*.

Читаєш отсю балаканку Кавтського й очам своїм не віриш, що ось таке можна написати після Котляревського й Шашкевича, Шевченка та Федьковича, Франка та Коцюбинського! Ба, та лишім літературу, але як далеко при таких розумінню річи в Кавтського й йому подібних до самостійної України!

По всьому видко, що в німецьких соціяльних-демократах ми не матимемо в рішаючий момент помічників нашої національної справи. При тім же замітне, що в своїм становищу до української справи — до речі кажучи, подібно як і в багатьох інших справах відносно до теперішньої війни й її евентуальних цілей — державно-німецькі соціяльні демократи сходять ся в цілості з деякими німецькими строго-консервативними кругами, які вважають теж українське питання — бодай „наразі“ — за „мрію“, якої не здійснити!

Берлін, 5 марта 1916.

---

* Стор. 30.

IV.

(Німецькі українофіли і „Ukraine“. — Погляд на німецьке українофільство з партійного та соціального боку. — Проф. Якобзон у боротьбі з самостійною Україною).

Вже з моїх попередніх листів міг уважливий читач зазриміти, що про німецьке українофільство не можна говорити як про вислів змагань якоїсь одної партії або групи. Прихильників України ми мали всюди, та ся прихильність зосередковувала ся поки-що на одиницях. Загалом беручи, справа України була майже зовсім невідома. Німеччина по суті річи держава строго національна й доперва війна вивела Німців на ширший світовий шлях та поставила їх перед зовсім нові, невідомі для них проблеми. Чим сильнійше йшла освідомлююча праця з одного, а поступ воєнних операцій з другого боку, тим більше й ширшав круг одиниць, що стали інтересувати ся „чужими“ питаннями. Нині, можна сказати, той стан уже переломаний, а німецька публіка, особливо політикуюча часть її, виявляє безперечне заінтересованне всякими народами й народцями, від Курляндії почавши, аж до Тибету. А зокрема треба се сказати відносно до України. Правда, Німці мали й передтим уже свої звязки повсюди, особливо на Балкані та в Малій Азії (коли не говорити про кольонії та держави південної Америки), але сі звязки були чисто фінансової та торговельної натури, тож і знання дотичних країн обмежувало ся персонально на замкнений круг банкірів та промисловців. А саме сей круг людей має дуже малий хист до розсліджування строго-політичних питань, хоч має релятивно великий засіб знання конкретних відносин на місці.

Та відокремлені, незв'язані між собою прихильники української справи не могли на довго зостати ся незоргані-

зовані, коли справа визволення України мала стати на ширшому політичному ґрунті. Всяка серйозна акція вимагає організації, а особливо там, де маєть ся діло з мільйонами населення та тисячними нитками й впливами, що взаємно перехрещують ся. Треба було отже й німецьким прихильникам визволення України згуртувати ся в якесь одно тіло, щоб вивести справу на ширшу воду доцільного ділання.

Се стало ся з заснованнем товариства „німецьких пособників українських визвольних змагань“ — союзу „України“ (Ukraine).

Пишучому сі листки прийшло ся вже здавна кинути думку й агітувати за згуртованнем німецьких українофілів*, особливо з двох мотивів. Раз тому, що як уже зазначено вище, сам розвиток акції вимагав такого згуртовання, а далі з причин чисто агітаційних вимог. Треба мати на увазі, що всякий чужинець, хочби він був речником і найсимпатичнішою по собі справи, стрічаєть ся в одиниць иншої національності з деяким *reservatio mentalis*, утаєним застереженнем, яке каже мимохіть відносити ся до всякого виступу чужинця з не все оправданим скептицизмом. І се инакше бути не може, бо се річ психологічно зовсім усправедливлена і зрозуміла. А додайте ще до сього всілякі підпольні інтриги і інвективи, яких нам певно не пожалували наші національні противники! Так отже згуртованне самих Німців, прихильників нашої справи, яко Німців, було необхідною потребою, бо инакший відгомін тай і дійсний вислід мусить давати те, що ми говоримо до німецького загалу, а инакший те, що говорять у нашій справі самі до своїх.

Отському останньому домаганню акції в цілости відповідає організація „України“, бо членами її можуть бути тільки Німці і се застережено в самім статуті.

Щодо з'організованя „України“ прийшло помимо довгої агітації тільки тепер, на се зложили ся всілякі причини

---

* До речі кажучи, вживаю тут всюди назви „німецькі українофіли“, бо так їх іменують теж у німецьких бругах.

— головню ся, що доперва протягом самої війни прийшло до значного загострення відносин між Росією й Німеччиною. Донерва після всяких офіційних і неофіційних заяв з російського боку стало тут ясно, що з Росією ніяк не поладити та що нема для Німеччини успішного завершення війни з східним сусідом без його рішучого мілітарного розгрому.

Лишаючи на боці ідейний товчок до згуртовання німецьких пособників українства, сама організація товариства „Ukraine“ вийшла в її теперішньому складі виключно з німецьких кругів і з їх безпосередньої ініціативи. Се важно з гори зазначити — особливо тому, щоб не витягати з самого, дуже зрештою відрядного факту задалекосяглих висновків. Далекосягли висновки та сподівання можна буде ставити доперва тоді, коли з поступом воєнних операцій на Сході справа сама стане актуальною та коли „Ukraine“ матиме спромогу і волю заявити, як вона уявляє собі державну організацію України після її евентуального визволу.

Союз „України“ розвиваєть ся — як на існуючі обставини — успішно та числить уже тепер поверх сотку дійсних членів. Союз видає два оріани: „Osteuropäische Zukunft“ та безречинцевий додаток для преси „Korrespondenz der Osteuropäischen Zukunft“. Перша з двох названих часописей (обі друкують ся в накладні Лемана в Мюнхені) розходить ся в 7.000 примірників, — з другої, призначеної для вжитку преси, появило ся досі у всіляких німецьких дневниках та журналах поверх чотириста дрібних заміток і нотаток. Се безперечно великий успіх в ділі спопуляризованя української справи в такім короткім часі!

На чолі товариства „Ukraine“ стоїть ексц. ген. Гебзаттель, — на північну Німеччину (з осідком у Берліні) був. міністер ексц. Ріхтер; технічним орударем товариства є др. Шупп. Він же є редактором „Osteuropäische Zukunft“.

Побіч союзу „України“, а навіть рівночасно з ним, мала виринути ще й друга акція серед німецького суспільства в нашій справі, яка одначе не дійшла до успішного кінця. Акція ся, захоплючи головню консервативні ні-

мецькі круги, могла багато пособити нашій справі, колиб була прийняла конкретні форми та стала на явній, публіцистичній основі. Так, як нині справа стоїть, консервативні німецькі елементи, в їх цілості — не кажучи про симпатизуючі з нами одиниці з сього впливового табору — стоять усе ще оподалік нашої справи.

Загалом беручи українство має в Німеччині своїх прихильників наразі головню в кругах всенімецьких та німецької духової інтелігенції („Intellektuellen“, як тут говорить ся) — отже всіляких публіцистів, політиків та учених, — а з суспільно-господарської точки погляду: в деяких кругах німецьких торговельників та великих промисловців.

На тім міг би я закінчити ту частину моїх листів з Німеччини, яку я призначив в мойому першому листі задля обговорення чисто політичних справ. Та зайшов уже протягом писання моїх листів немилий для нас інцидент, про який годі замовчати, а саме брошура проф. Германа Якобзона: „Russlands Entwicklung und die ukrainische Frage“ (Cassel, 1916, Verlag Pillardy u. Augustin). Проф. Якобзон був довгий час доцентом на університеті в Мюнхені, а тепер є він дійсним професором на університеті в Каселі. Отжеж проф. Якобзон як „фаховий“ язикознавець почув себе покликаним забрати саме тепер голос в українській справі, щоб, мовляв, поставити у „властивім світлі“ добре подуману і „знаменито ведену, але односторонню та збаламучуючу українську пропаганду“ (gut gemeinte und vorzüglich geleitete, aber einseitige und verwirrende Propaganda!) Проф. Якобзон береть ся в своїй брошурі розсліджувати, чи є внутрішні, з потреб самої України впливаючі основи до здвигнення самостійної української держави, та відповідає на се питання — негативно. Ба, мало сказати, негативно, а то й просто ворожо. Українці, по думці проф. Якобзона, ніколи не творили самостійної держави, не мали теж ніколи власного державного почування (Staatsgefühl) тай і не могли його мати. В часи козацтва, в якому були чинні головню чужі, неукраїнські елементи, проявились

вправді „деякі змагання до свободи“, але се змагання при-
глушувало почуття релігійної спільности з Московщиною.
Українська мова не є теж — запевняє з ученою
міною проф. Якобзон — гарантією окремішности від
Москалів, бо знавець-лінгвіст і тепер не може рішучо
сказати, де кінчається нарече, а де починається ся само-
стійна мова (про рішення в сій справі петербурзької
Академії Наук проф. Якобзон не згадує ні словечком!), —
а втім обі мови до себе „дуже близькі“. Про українську
літературу як про письменництво, що заспокоювало-б усі
потреби сього народу, проф. Якобзон і говорити не хоче;
за те імпонує йому російська література, одна з найбагатших
на цілій земній кулі („eine der reichsten der ganzen Welt“),—
яка зостанеть ся на все (!!) духовою вітчизною і для всякого
українського інтелігента („die geistige Heimat der klein-
russischen Intellektuellen“). Толстой напр. має по думці
касельського професора для українського мужика далеко
більшу вагу, ніж його власні письменники („mehr ist, als
die eigenen kleinrussischen Schriftsteller“). А вислід тих
усіх високовчених мірковань проф. Якобзона? Що визволь-
ницькі змагання щодо України є виключним плодом галиць-
ких Українців та що, якби навіть здвигнути самостійну
українську державу, то там зараз таки виринула-б сильна
русифільська партія, — і то не із самих московських магна-
тів, — яка змагала-б до нової сполуки з Росією („eine starke —
професор Якобзон знає вже навіть згори, що eine starke!! —
Partei, die zu Russland will“).

З проф. Якобзоном не слід тут полемізувати, бо се не
довело-б до цілі, та цікаво-б було знати ось-що: Хто саме спо-
нукав проф. Якобзона до написання такої брошури в тепе-
рішню пору, брошури, яку зарекомендовано навіть в „Frank-
furter Zeitung“ і „Fränkischer Courier“ — як „eine objektive (!!)
Würdigung der ukrainischen Frage“, пригожу до широкого роз-
повсюдження у „всіх інтересованих політичних кругах“?

Ось сказати-б: ріжними дорогами ходить ласка Божа...
Берлін, у марті 1916.

(Польська пропаганда в Німеччині та її виступ проти українства. — Акіція явна й поза кулісами. — Три способи асіміляції: католицизм, колонізація й „Осередня Європа“. — Ціль акції та її успіхи).

Сказати треба ще в отсих листах про польську пропаганду в Німеччині, наскільки ся пропаганда пошкодила українському питанню.

Вже перші виступи польських публіцистів і політиків у Німеччині мали на оці отєї вихідні точки польських комбінацій, хоч проявляли ся вони зразу на яві в дуже обережній і недомовленій формі. Несмілою спробою, яку зробили польські політичні круги в згаданім напрямі, була книжка Фельдмана: „Polen, Deutschland und die russische Gefahr“ (Berlin, Curtius, 1915), яку розкинено саме в великому числі примірників. Найдете її на полиці майже кожного німецького університетського професора й політика. У сій книжці п. Фельдман виставляє Польщі, розумієть ся, як найкраще свідощтво — польсько-російська орієнтація зведена там до мінімальних границь яко чисто оборонний тактичний поступок проти Росії (подібно, як і у відповіді Кляйнову того-ж автора); польської революції не було, бо се дало-б Москві тільки вигідну притоку здавити польські незалежні заборола, що симпатизують з осередніми державами, — зате-ж про вагу українського питання в боротьбі проти яро змальованої російської небезпеки польський автор не згадує ні словечком, бо розбиває навіть саму українську територію на складові часті колишньої польської

Речи посполитої — отже Волинь, Поділля й „Україну“! — насаджуючи сі області при помочи сфальшованої статистики цілою сіткою великої польської земельної посілости, яка немов-то одна представляє собою культурно й політично свідомий чинник на землях „Східної Польщі“. А після тих усіх зразків польської етнографічної, географічної й історичної умілости вириваєть ся наче самозрозуміла недомовка одна неспівна замітка Фельдмана: що з „несвідомої та малокультурної етнографічної маси (читай: Українців, Литовців, Білорусинів і т. ин.) не збудуєш до 24 годин самостійної держави!“

В другій своїй брошурі: „Der deutsch-polnische Ausgleich“ (Berlin, Curtius, 1915) Фельдман висловлюєть ся на тему польсько-українського спору вже куди яснійше. Збентежений моїм протестом проти завойовницьких змагань польсько-політичного табору (моя статя в „Berliner Tageblatt-і“ п. з. „Polnische Friedensbedingungen“), Фельдман скидає з себе маску дипломата й говорить про нас Українців на свій лад, з усею одвертістю. Передовсім неспачно йому, що Німці так возять ся з Україною й українським питанням, — причини п. Фельдман не хоче чи не вміє відгадати. Почасти щодо Галичини, то на мою замітку, що східну Галичину репрезентує не „Коло польське“, але легальна українська парламентарна репрезентація, Фельдман відповідає, що в Східній Галичині живе не менш 1¹/₂ мільона „Поляків“, а зрештою Галицьким Українцям треба передовсім ще здобути свій край проти москвофілів, де в кожній українській родині „один Українець а другий москвофіл“, а навіть найчистійша по національності Коломийщина стоїть під всевладю Дудикевича. Отже не йти Українцям на автономну національну політику, але оперти ся об Польщу, яка одна може охоронити українство від московської заглади.

Другою брошурою, яка в німецьких політичних кругах викликала без сумніву баламуцтво й замішання понять в українсько-польськім питанню, була брошура графа Франца Квієдцкого „Polen und Deutsche gegen Russland“

(Berlin, 1915), поширена головню в консервативних і міродатних німецьких та австрійських кругах. Квілецького покликано скоро після появи брошури на визначне становище в тимчасовій управі Конгресової Польщі. Коли Фельдман оперує як екс-соціаліст аргументами політичного змісту, так знов ультра-консервативний польський граф їде головню на конику католицизму. Православе се синонім московського варварства, католицизм європейської культури. А в сїм останнім напрямі Польща, католицька до самого нїдра душі, се одинокє забороло на Сході для всеї цивілізованої Європи. Її експонентами на східних землях колишньої Польщі є польські великоземельні посїдачі, одинокі по думці Квілецького представники й поборники католицького світа та європейської цивілізації. Як довго Україна була під володіннем Польщі, так довго й цвіла там унія та західна культура. Тому мусить Польща відреставрувати ся в її давній „величі“ й давніх історичних межах в інтересі Європи й європейської цивілізації. Що торкаєть ся нас Українців, Квілецький каже дослова ось що: „Справжнє увільнення Українців, Литовців і Білорусинів від московської неволі є без опертя сих народів на Польщі просто неможливе. Для сих народів третього виходу нема. Або приязнь з Поляками, або політика на власну руку та потоплення в московщині. Доказ того маємо вже здавна. Москалі вєпіли обмоскалити Українців далеко більше ніж Поляків. Як що Українці Галичини в теперішній війні так на всі боки (vielfach) завели (Квілецький зачисляє видимо Грабського, Васілевського, Скарбка і ин. теж до Поляків!), то се наглядний наслідок відділення себе з боку Українців від культурних польських елементів. Замість удержувати з Поляками соткирічну спільність галицькі Українці забагли чисто американським способом сотворити власну національну культуру. На жаль, в тім поперли їх теж і деякі німецькі круги, а вислідок сього був такий, як саме послїдував і послїдувати мусів“ (50).

. Брошура Фельдмана, не-зважаючи на її велике поширення, стрїла ся лиш з незначним фактичним успіхом, зате

брошура графа Квідецького зійшла ся без сумніву з світоглядом деяких дуже впливових політичних кругів, які менш-більш оперують тими самими поняттями в своїм світогляді, що й польський граф. А що ці елементи не zostали без впливу на хід подій уже в бігу теперішньої перехідної стадії та вмiли авторитативно вмiшати ся в світові переміни, що довершують ся на наших очах, знак того всілякі календарські й альфаветичні розпорядки на цілім близькім Сході аж на європейський південь і відомі вчинки польських легіонерів супроти некатоліцького населення в Холмщині.

Є люде, для яких уся європейська культура вичерпуєть ся квестією подзвонювання при відправах служби Божої та ношенням „тонзури“. . . З того становища вони розуміють і розглядають світові події, з того вони рішають про долю народів, оцінюють їх політичну зрілість та визначають одним роль володільців, а другим політичних підданців. Одною ногою стоять ці люде усім своїм світоглядом без сумніву в нiдрах середньовіччя. Та инша річ, що на тій самій висоті розуміння великих світових подій і завдань стоїть також відомий єпископ Євлогій, який у супротивній ціли засипав у часі московської навали всю східну Галичину обмoскаленими православними попами.

Були загалом три аргументи, які польські публіцисти й політики виграли в Німеччині задля переведення своїх політичних плянів, — а саме крім згаданого вже римо-католицизму й незрілості українського, литовського та білоруського елемента ще й квестією заміни німецько-польських окраїн за литовсько-білорусько-українські області дорогою колонізації. Сю останню думку пропаговано в Німеччині головню при помочи брошури Володислава Гісберта Студніцького „Die Umgestaltung Mittel-Europas durch den gegenwärtigen Krieg“, дуже ясне доповнення якої щодо наших українських областей дає стаття того-ж автора про будучу Польщу в „Baseler Nachrichten“ (з 29 квітня 1915). Думка Студніцького полягає на тім, що Поляки зрікають ся своїх претенсій до Познанщини та Східної Пруссії, а зате

одержать білорусько-литовські землі й часть України на сколонізованне. Отсе зреченне послідує de facto шляхом плянної кольонізаціі — Поляки виселять почасти й поступенно свій елемент з німецьких областей і переведуть його на східні непольські окраїни в цілі їх спольщення. Відгомін отсих предложень з польського боку дає подекуди статя такої впливової й авторитетної людини, як проф. др. Шмоллер, який у своїй другій відповіді на просте польське запитанне не виключає зовсім можливости й такої розвязки. („Nochmals: Deutsche und Polen“ в „Polnische Blätter“, ч. 11*). Знак, що й карколомні проєкти сього роду, які ширили, чи ще й поширюють польські політики в Німеччині, не zostали ся там без видимого сліду.

Було-б прогалиною в моїм огляді польської агітаціі в Німеччині, колиб я хоч коротко не згадав ще про виступи против українства проф. д-ра Брікнера, якого противукраїнські статі так уже відомі з иншого джерела нашому громадянству. Одначе про Брікнера (котрий, до речі кажучи, ділав і ділає в очевиднім порозумінню з польськими політичними кругами, зарекомендувавши німецькому суспільству Фельдмана окремою передмовою до йогож брошури: „Deutschland, Polen und die russische Gefahr“) треба сказати, що він

---

* Ось що каже Шмоллер: „Der anonyme Pole in der München-Augsburger Abendzeitung“ und der „Täglichen Rundschau“ und ebenso der von Feldmann zitierte Herr W. Studnicki sind mit ihrer Ansicht ganz auf dem rechten Wege, wenn sie die „Liquidierung des Polentums“ innerhalb der polnischen Grenzen „geradezu wünschen“... Sollten die preussischen Polen (які „im neugeschaffenen Polen sich eine Existenz schaffen wollen“) zahlreich sein, dann lassen sich Einrichtungen für eine Neusiedlung grossen Stiles treffen.“ [Анонімний Поляк у „München-Augsburger Abendzeitung“ і в „Tägliche Rundschau“, а так само цитований Фельдманом п. В. Студніцкий є з своїм поглядом зовсім на добрій дорозі, коли вони просто бажають „лівідаціі польськости“ в польських межах... Якби пруські Поляки (котрі „в новоутвореній Польщі“ хочуть сотворити собі нове існуванне) були численні, в такім разі можна поробити заходи в справі переселення в великім стилі]. Які саме області „Нової Польщі“ проф. Шмоллер мав на думці, він не каже, зате-ж інтересно, що другий професор берлінського університету, тайний радник проф. др. Зерінг, висловив ся недавно (5 квітня с. р.) у своїм публичнім відчиті у Відні, що він Українцям, котрі вже раз получили ся з Москвою, не довіряє та що Литва, Білорусь і т. д. належать до круга впливів „польської культури“...“

у своїм україножерстві рішуче „переступив сакраменти.“ Його скрайні своїми поглядами статі „Ruthenen und Kleinarussen“ (в „Internat. Monatschrift“ за март 1915), „Russen und Polen“ (в Leipz. Illustr. Zeitung“ з 8 лютого 1915), вкінці „Deutsche Rede in ernster Zeit“ (ч. 26) та „Die Slaven und der Krieg“ (в „Internat. Monatschrift“ з грудня 1915) рішуче не віднесли успіху, бажаного польськими кругами.

Загалом кажучи, польська агітація, оскільки йде про розв'язку самого польського питання, лишила в Німеччині дуже слабкі сліди. З трьох аргументів, поширюваних польськими політиками й публіцистами, ще найбільше успіху мала ідеологія, репрезентована назверх брошурою гр. Князєвського — її вплив ствердився особливо в кругах так званого „католицького центра“, своєю дорогою дуже впливовою, особливо за кулісами, партії. Зате аргумент приналежності Польщі до західно-європейської культури якочного антагонізму між Польщею й Москвою, — аргумент дуже радо уживаний Національним Польським Комітетом, а в Німеччині Фельдманом — стрінув ся тут супроти відомої російської орієнтації всіляких Дмовських і Грабських з оправданим скептицизмом. Як Фельдман, так і Студніцький, сей останній із своїм шляхом кольонізаційної виміни, найшли собі ще найбільше послуху серед деяких політикуючих німецьких професорів та почасти (особливо Фельдман) серед членів т. зв. поступової народньої партії (Fortschrittliche Volkspartei), яка зрештою при своїй малочисельности не відіграє тут майже ніякої політичної ролі. Зате прийшла в поміч польським політичним плянам зовсім постороння агітація, про яку польські політики й публіцисти навіть і не думали, — а саме агітація Навмана за осередньою Європою. Навман втягає до осередньої Європи також Польщу, а домагається ся признання усіх національних прав Полякам і цілковитої зміни німецької політики супроти Поляків, бо задля забезпечення будучого господарсько-торговельного бльоку він стоїть загалом на тому становищі, що всяких національних і державних прав членів сеї нової міжнародньої кооперації

треба по можности не вкорочувати, але шанувати. Хто знає, які розміри прийняла агітація Навмана та який відгомін вона найшла в рішаючих політичних кругах, той і зрозуміє, наскільки Навман і його однопумці пособили польсько-реставраційним плянам — в усякім разі більше ніж політичні та публіцистичні виступи польських діячів, котрі дуже часто зражували Німців своєю претенсіональністю та задирливістю.

Не треба додавати, що коли польські публіцисти й політики, котрі ділають у Німеччині, ось так рішучо виступили против українських самостійницьких змагань на яві, в численних статях і брошурах, то вже ся агітація не мала міри там, де йшло о підставленне нам ноги поза кулісами. Те, що я сам ствердив у всіляких приватних розмовах і гутірках з визначними німецькими політиками на згадану тему, пригадує дуже ядро те, що поширювали відомі люде про нас свого чаєу також у Відні. А вислід сеї політичної роботи такий, що польські публіцисти й політики для своєї чисто польської справи небагато тут осягнули, — але що зате вони чимало нашкодили успішному розумінню нашого українського питання, се по всьому сказаному й стверджену не підлягає сумнівови.

Берлін, 15 квітня 1916.

VI.

(В чім сила Німеччини? — Трудности в організованню національної держави. — Провінціалізм і його вплив на народню психіку. — Від універсалізму до розбиття, від розбиття до національної єдності).

Хто хоче розуміти, чим є нація в модернім і повнім значінню того слова, той повинен їхати до Німеччини. Про нації говорить ся багато, кождий народ реклямує свої права на самостійне національне істнуванне, але не кождий має свідомість того, в чім лежить іменно ся вимріяна національна незалежність.

Для кожного народу задля його розвитку потреба відповідних зовнішніх умов, політичних рамок, в яких він міг би свobodно порушувати ся й працювати, — але се ще далеко не все. Політичні рамки се тільки зверхня одежа, більше або менше вигідна, залежно від обставин, але дійсна національна сила й незалежність лежить у середині нації, в її перетворенню в один суцільний організм. Нація се масово-психічна індивідуальність, споена в одно тисячними вузлами й нитками.

Візьміть справді розвитій культурній нації її політичні права, її верхню одежу, а вона не пропаде, вона всею своєю істотою держить ся дальше та голосить самим фактом свого вищого істновання своє непропаще право на самостійне житте, — як що нація ще внутрішньо нерозвита, то в подібних обставинах вона зараз таки розпадаєть ся, посуваєть ся по схильній площі в низини чисто примітивного життя як культурно-етнографічна одиниця.

Німецький народ перейшов швидким ходом усї попередні ступні внутрішнього національного розвитку й досяг сміливою рукою самих його вершин. А було се нелегко, бо може нема другого народу на всім континенті Європи, якому історична минувшість так сильно стояла на перешкоді, як Німцям. Усе говорило за тим, що німецькому народови ледве чи поталанить коли вибити ся з провінціалізму та розбиття, а одначе висока культура та розбуджений дух народу поборов усе, поторощив накопичені прірви та загати й перетворив німецьке суспільство в один пречудний амальгам.

І нині німецька держава представляєть ся назверх тільки як союз з його меншими й більшими володарями та з цілим апаратом державної суверенности поодиноких королівств і князівств, але в самій нації нема вже реального підкладу для сеї ріжнomanїтности. Одежа пестра, та нею прикритий організм один і цупко споений, неподільний.

Перші віки свого історичного життя перебув німецький народ у сні, заколисаний універсальністю „римського цісар-

ства". Була се спадщина по Римі та Византії, по великім володарстві Августів і Константинів, в якому справді „сонце не заходило“. „Das römische Reich deutscher Nation“ (римська держава німецької нації) звав ся отсей світовий новотвір на руїнах колишньої римської імперії, а латинська схолястерія, що придушувала та морозила живі паріетки народів, була її культурним підкладом.

Для німецького народу, його національного життя був сей час цілком страчений.

Щойно велика реформація потрясла підвалинами римсько-німецького цісарства, а тридцятилітня війна перемінила вуглу будівлю римсько-німецької держави в руновище.

Одначе надії, що реформація сполучить німецькі племена в одно, не здійснили ся. Се стало ся тільки в Англії, де нова віра заволоділа всеціло умами суспільства, — в Німеччині реформація викликала „контрреформацію“ та розбила народ на два великі табори. Вкінці покористували ся тими могутніми релігійними спорами тільки володарі поодиноких земель задля зміцнення своєї сили, проголосивши принцип: „*cujus regio, ejus religio**“. А вестфальський договір з 1648 р. дав лише дальшу санкцію сьому партикулярному володарству, котре виростало, признавши за поодинокими німецькими князями право заключати мирові трактати з чужими державами.

Так вийшов німецький народ з мряк середньовічя на нові історичні шляхи цілком розбитий, ще й поклав собі сам внутрішні граничні мури, яких формально не вепів усунути й по нинішній день.

Навіть давній становий „райхстаг“ у Регенбурзі, що ще сяк-так сполучував німецькі землі в одну цілість, перестав, було, істнувати, — від 1648 р. він збираєть ся, правда, також, але в нім не засідають уже представники поодиноких станів, тільки висланці територіяльних володарств.

---

* Чие володарство, тогож і віра.

Той стан розбиття нації на держави й державки з безчисленними межами та граничними стовпами перетривав повні два століття — його завершеннем був лоневільський договір з 1801 р. та два роки опісля проголошене рішення т. зв. „державної депутації“, яка по всій формі прорекла розв'язання колишньої німецької держави в користь німецьких володарств, котрі вирости на її руїнах.

Дуже наглядно пригадує сей стан, в якому ось так опинила ся німецька нація з початком XIX століття, стан, в якому був і наш народ ще в XII і XIII століттю, коли то наші князі та князьки „кували крамоли“ та вводили міжусобиці на Україні, поки не запустіла українська земля. Наполеон був всевладним паном Німеччини, її політичним керманичем, а з другого боку бушувала по німецьких землях інтригантська рука північних деспотів. Для німецького народу не було місця в отсій метушні — мішанині власних внутрішніх спорів і чужосторонніх впливів.

Але враз із повним упадком починаєть ся і змагання до рішучої поправи. Німецький народ почув дуже болюче зневагу, яку йому несла чужостороння всевлада та став накликувати себе до самооборони. Починають ся т. зв. „визвольні війни“ — „Befreiungskriege“, які кінчать ся розгромом армії великого Наполеона під Липськом. І цікаво, що тою німецькою державою, яка стала на чолі сього визвольного й об'єднуючого німецького движання, була Прусія Гогенцолернів, яка вспіла вже протягом XVII століття перетворити себе в сильно зорганізовану одноцільну державу. Успішно переведена т. зв. „семилітня війна“ поставила Прусію, яка швидко розростала ся, на рівне майже міжнародне становище з Австрією. Не було може вже ніколи такого великого одушевлення в німецьких народніх масах для спільної „національної справи“, як саме в той час всенімецького відпору проти чужинця-томителя. Із Берліна по всіх усядах лунає грімкий, запальний голос Фіхте-батька, а Фрідріх Вільгельм III видає універсал до „всього німецького народу“ — без огляду на територіяльні межі й закли-

кає до самооборони та відбудови давньої німецької держави.

Француза поконано та прогнано, але заклики до сотворення одноцільного німецького володарства не мали таки успіху. Занадто вже довго жили Німці в своїх землях осібняками та задовго тривав отсей внутрішній розвал, аби можна було за першим поривом звалити граничні мури. А володільці поодиноких територій тільки й пильнували сього інтересу. У „віденським конгресі“, який завершив період боїв з Наполеоном і Францією, прорік саме ненарушеність суверенних „прав“ німецьких територіяльних володільців і покликав до життя т. зв. „Німецький Союз“ у Франкфурті н. М., на якому німецькі держави й державки заступали тільки дипломатичні представники.

І знов перейшло більше чверть століття, поки загомонів наново дзвін німецького єдинення під одним стягом. Тим разом була се французька революція 1848 р., яка не лише в одній Німеччині розбурхала широкі народні маси до самостійного виступу. В дармштадській посольській палаті підносить ся перший раз клич знаменитого Гаєтерна за сотворенням одної центральної влади для усіх держав Німеччини та й всенароднього демократичного парламенту як всенароднього представництва всеї німецької землі. І сей клич, кинений устами такого визначного німецького діяча, не прогомонів безслідно, — наче електрична течія він став ширити ся щораз дальше й дальше. У Відні паде чорний дух всевладної реакції, Меттерніх, а в Баварії складає свою корону король Людвік. Починаєть ся жива всенародня робота, вступні наради, Vorparlament, а Вільгельм IV Пруський обіцює розбурханому народови стати на його чолі в його замислах. Отся справа надто загально відома, щоб її тут потрібно оповідати. Німецькі патріоти говорять голосно про утворенне одного спільного народнього представництва на всю Німеччину, й то на основі загального голосування, всюди має у повітрі новий стяг Німеччини, що обєднювала ся, з чорно-червоно-золотим трикольором. Збираєть ся вкінці в Франк-

фуртї над М. у маю 1848 р. новий „франкфуртський парламент“ і радить над основними законами всенародньої свободи та над одним заступством усеї Німеччини назверх. Одна армія, один стяг, один заграничний уряд і один національний парламент.

Як відомо, і сей новий розгін німецького народу не мав поки-що завершити ся успіхом. Огонь загального одушевлення швидко почав потухати, а давні інтриги та партикулярні спори стали вибухати наново. Провідники та голосителі нової ідеї не вміли приноровити своїх думок до дійсности, повязати нові, бажані форми з минувшістю. Отсе зробив щойно, як відомо, великий Бісмарк, та й не гарними кличами, але дипломатичною зручністю й „залізом“. Побідна війна з Францією, тріумфи німецького оружя під Седаном і загальне одушевлення народу дали великому державному мужеві, — найбільшому, якого досї видала Німеччина, — пригожу хвилю до вложення цісарської корони на голову Гогенцолерна. Окрема депутація являєть ся в Тюлері, аби проголосити Вільгельма „цісарем Німеччини“. Творенне нового ладу для одної німецької держави пійшло в ось такім високім моменті без особливого труду. Німеччина перетворюєть ся в одну мить у німецьку союзну державу — „Bundesstaat“ з одним німецьким парламентом та одним монархом. Давня Німеччина розбита на володарства, найшла собі пристановище та свій вислів тільки в „союзній раді“ (Bundesrat) і всіляких „резерватах“, для одноцільности не дуже шкідливих. Королі й князі з своїми міністрами та правительствами застають ся, правда, але понад ними підносить ся як нове побідне кільце єдности один німецький цісарь. і один спільний райхстаг. Німецькому народови як одній неподільній нації відкривали ся отже давно бажані шляхи задля єдинення сил і всенародньої праці.

Коли вибухла теперішня війна, то Французам здавало ся, що в своїх змаганнях до розбиття Німеччини вони найдуть відгомін у давнім німецьким партикуляризмі. Отже німецький народ мав бути „визволений“ від пруської деспотії.

а володарі поодиноких німецьких князівств мали повернути до давніх суверенних прав. Та Французи з отсими своїми „визвольними“ кличами не спостерегли ся, що в німецькім народі зайшла основна та тривка переміна. Вже майже рівно сто років назад, у часах протинаполеонських воєн, володарі надренських провінцій не хотіли нічого чути про спільну німецьку визвольну акцію та держали ся цупко поли великого Наполеона, — тепер же після сотки літ хитрі заклики французьких політиків знад Секвани та Льоари стріли ся в Німеччині тільки з обуренням і згїрдливою уємішкою.

Німецький народ виріє сам понад рамки свого державного існування, — став справді високорозвитою та цїпко сповною індивідуальністю . . .

Берлін, у червні 1916.

VII.

(Ще про німецький націоналізм. — Розвал у соціяльній демократії й народня справа. — Патріотичні кличі цїсаря Вільгельма й канцлера Бетмана-Гольвега та їх значіннє. — Все-народні організації Німеччини з часу війни).

В попередньому листі я писав про велику силу Німеччини в теперішній війні та найшов джерело тієї сили в зрості німецької суєспільности до висоти одноцїльної, міцно сповної національної індивідуальности. Розумієть ся, національної індивідуальности культурного типу, повязаної нитками одної національної думки та спільного національного почування, а не тільки зверхньою одежею мови чи навіть державної організації. Я сказав, що німецький народ під впливом великого зросту своїх культурних сил перетворив ся в одну предивну амальгаму, в одно „я“, так, як у біологічному творенню поодинокі клітини сполучають ся на вищому ступні творення в один суцїльно ділающий організм.

Таким способом творять ся усі новочасні культурні національности, — їх вершок там, де за обрїєм концентра-

ції та координації не зостаєть ся вже ніяка поважнійша частина суспільности, де всі одиниці — очевидно не в буквальному сього слова значінню — пересякли духом спільної національної приналежности.

Національна одноцільність не виключає при тим зовсім ріжноманітності — навпаки, чим вищий ступінь культури, тим більше людських типів-індивідуальностей, поодинокі беручи; але над сими ріжноманітними індивідуальностями підносить ся тим сильнійше спільне кільце обєдиняючої національної синтези, яке лучить даний народ в одну духово та матеріально скоординовану цілість.

Спенсер сказав би: поруч з диференціяцією відбуваєть ся тут впоряд процес концентрації й асиміляції.

Німецькому народови важко прийшло ся перейти Рубікон свого національного розвитку, бо історія поклала всілякі межі та численні рови, які його духовому зєдиненню стояли на перешкодї, — але тим більший доказ зросту його сили, що за розмірно дуже короткий час перетворенне розєднаної Німеччини, яка ще нині величаєть ся безлічю „пануючих домів“ і „державних“ границь, в одну німецьку національну державу стало довершеним фактом.

Прикладім сю мірку до багатьох народів, навіть і таких, які вже й записані в реєстрах людства як державно самостійні, а побачимо увесь далекий шлях, який ділить сі народи від новочасних націй в повнім значінню сього слова.

Духова національна спільність проявила ся в теперішній світовій війні найсильнійше саме в тих народів, які стали вже на найвищім ступні культури: у Французів, Англіїців і Німців. Цілі віки та покоління вязали там нитки духової спільности, лучили одиниці в одну цілість і сі нитки виступили несподівано з усею силою назверх в часі теперішньої міжнародньої заверюхи, так, як у людини випружують ся усі жили та нерви до одноцільного ділання в хвилях життєвої небезпеки. І що більш за все знаменне: ті спільні вузли показали саме переможну силу

в тих народів, де внутрішня, соціальна й інтелектуальна диференціація поступила найдальше вперед, де боротьбу суспільних клас і гуртків розпалено вже й перед війною до грани. Ось порівняймо тільки Францію, Англію та Німеччину з такою Росією, а побачимо всю різницю між тими справді культурними державами й „темним царством“ Сходу. Там ідуть усі у бій, піддаючи ся волі цілоти з власного почуття, а батюшка царь мусить навіть самих „коренно-руських“, себто московських салдатів гнати нагайками та скоропалами проти ворога, бо инакше ніодин однісінький не зостав ся-б на місці в обороні „атечества“. Там стоять проти себе самі нації в своїх найжизненніших представниках, а тут безпросвітні полчища, сполучені з собою хіба одною мовою та — трираменними хрестами...

Добре з відносинами необізнані могли-б закинути, що річ з об'єднаною Німеччиною не конче так добре стоїть, коли й там серед соціальної демократії витворила ся партія, яка стала на чисто інтернаціональнім становищі. Сей закид не був би вповні справедливий. Навіть колиб справді гурт послів і провідників, які назвали себе „спільною працею“ (Arbeitsgemeinschaft), став зовсім поза скобками національних інтересів і заперечував усяке значінне націоналізму, й тоді се не був би ніякий доказ „проти“, бо в такій великій і високорозвиненій суспільности, як німецька, годі вимагати, щоб усе без виїмки стояло на одній національній платформі. Теоретики та загорільці, що йшли окунем проти всіх і вся, були все та всюди, та й не дивниця, що їх е гурток і в сучасній Німеччині.

Одначе в дійсности розвал у німецькій соціальній демократії лежить не так у точці націоналізму й безнаціональності чи інтернаціоналізму, а зовсім деінде. Німецька соціальна демократія була вже здавна розколена на двое, ще й перед 4 серпня 1914 р., хоч сей розкіл покривала вища рація партійної одноцільности та карности. Тільки що спірні точки обох таборів чи течій були тоді інші ніж тепер, у часі великої війни. У мирний час суперечка обертала

ся коло питання про значінне парламентаризму та генерального страйку в класовій боротьбі пролетаріату, а тепер ся суперечка зосереджувала ся на справі анексії та відношення партії до німецьких буржуазних кругів. Соціально-демократичні ортодокси налякали ся, що через спільну боротьбу усіх суспільних клас Німеччини під одним національним стягом партія може легко загубити свої принципи класовости, інтернаціоналізму й антимілітаризму, та піднесли клич тривоги, намагаючи ся очистити організацію від „небезпечних“ новостей і „заснічення“.

Соціалістична теорія, принаймні та, яку виробили Маркс та Енгельс, мусітиме перебути після війни важку пробу ревізії не тільки в одній Німеччині, а чи з сеї очищуючої проби вийдуть які нові догми соціально-політичних змагань, покаже будучність. Вже й тепер переважна частина соціалістичних ватажків у Німеччині звернула ся зовсім відкрито проти старих кличів марксизму та щораз більше є таких, які не в Маркса, але в його предтечі Лясаля шукають теоретичних основ для будучої соціалістичної програми.

Та лишім отсі всі міркування на боці, а перейдім до нашої головної теми, то знайдемо чимало матеріялу, щоб побачити, які тривкі коріння запустила національна ідея у всіх верствах і кругах німецького громадянства. Патріотизм і самопожертвування для святої народної справи, посунене аж до геройства, духа солідарности та карности — не тих, що випливають з приказу, але тих, що мають своє джерело в почуттю всенародної потреби — ви знайдете тут на кождому кроці, навіть і тепер, коли війна перетривала вже цілі два роки й коли німецькому народови приходить ся більше ніж кождому иншому в сій війні класти жертви на вівтарі рідного краю. А коли цісарь Вільгельм ще з самого початку війни кинув клич, що він „не знає партій, — тільки Німців“, а канцлер Бетман-Гольвеґ вже недавно, що балачку про якісь ненаціональні партії „треба кинути остаточно до коша“, то сї кличі впали видимо на дуже пригожий,

давно підготований, справлений ґрунт і не zostали ся без успіху.

Кличі цісаря Вільгельма та його першого дорадника були поправді лише символами того, що вже передтим довершило ся потихо в душі народу.

Задля влучного зрозуміння перемены народньої психіки в Німеччині нема кращого доказу понад факт, що всі публичні інституції, які викликала тут воєнна потреба, зорганізовано на основі не територіяльній або класовій, але загально-державній і всенародній. Хто був би се передсказав яких ще десять або двадцять літ назад, тому певно ніодин Німець не був би повірив. В Німеччині, де так тяжко прийшло ся сотворити одну державу, й то як звязкову державу, де кождий королік і володар так задро пильнує своєї „суверенности“ та суверенности свого володарства, покликати до життя інституції, які переходять до порядку над усіми тими окремінностями та межами, се справді щось незрозуміле й несподіване. А одначе сі інституції на загально-народній основі сотворено, сотворено вмить, і то інституції, які силою та справністю своєї організації можуть стати взірцем для починів того роду.

Про сі величнї інституції скажу окремо й подрібно в моїм останнім листі: се державний збіжевий уряд (Reichsgetreideamt), уряд військових достав, державний харчовий уряд (Kriegsernährungsamt) та кілька організацій, покликаних до життя німецьким патріотичним жіноцтвом.

Берлін, у липні 1916.

VIII.

(Воєнні організації. — Їх загально-державність. — Німецьке жіноцтво, — Школи. — Вибрики партикуляризму та їх публичне осудження. — Шовінізм і національна самосвідомість у Німців. — Deutschland über Alles).

В основу німецьких організацій, які принесла з собою воєнна заверюха, лягло почутте національної одноцільности.

Хто бачить сю одноцільність, тому мимохіть прийде на думку ріжниця, яка витворила ся поміж німецькою державною будовою, опертою ще на територіяльній ріжноманітності, й державним „соціалізмом“. Бо так названо подекуди в Німеччині покликання до життя загально-державних органів з цілю порядковання згори державою продукційно-торговельних і споживних (консумційних) відносин.

Переглядаючи воєнно-державні організації Німеччини, ми бачимо в них дві категорії: одні організації, які опирають ся на ініціативу приватних кругів з національно-гуманітарними цілями, а другі, які справді сягають глибоко в саме нутро соціальних відносин. Перших організацій серед німецького суспільства велика сила й їх я лишу на боці, а зупиню ся тільки дещо на організаціях другої категорії.

Між отсими організаціями, як своєю могутністю, так і доцільністю визначають ся головно чотири організації воєнного запотребовання, великий державний уряд збіжевий, покупне (торговельне) товариство та державний уряд народнього живлення. Ті всі чотири організації змонополізували майже всю внутрішню та ввішню торгівлю Німеччини з заграницею на основі народнього запотребовання. Маємо отже тут діло з двома моментами великої суспільної ваги: з усуненням оборотової незалежности приватного капіталу в користь державної регламентації та з консумційною потребою людности jako регулятором. Продукція зостала ся індивідуальна, приватна, але нитки обміну між продуцентом і консументом опинили ся в значній частині в руках держави. Навіть такий дрібний продуцент, як сільський малоземельний господар, перестав бути повновладільцем свого продукту, — переважну частину своїх земельних добутоків він обовязаний віддати комунам (громадам) і державі задля розділу поміж безпосередніх перепродавців і потребуючу людність. Тому-то економічно-торговельні організації держави сучасної Німеччини не є ще „державним соціалізмом“, — а радше змонополізованнем обміну та його упорядкованнем в інтересі консумента. Не

сила накопиченого гроша яко засобу обміну рішає тепер, очевидно, лише щодо деяких продуктів, наскільки вони опинять ся дорогою купна в руках якоїсь категорії одиниць, але державний примус, який дає спромогу кождому набуту товар в означеній згори скількості та по обмеженій максимальній ціні.

Своїми воєнно-торговельними державними організаціями осягнула Німеччина дві цілі: забезпечила суспільність від льокальних і особистих недотач і поживи і инших річей, конче потрібних до життя, й охоронила людність від збіжевої та всякої иншої лихви, яка при обмеженості продуктів була-б напевно дійшла до неможливих границь. Нині німецький торговець не сміє абсолютно кому небудь відмовити продажі, коли жаданий товар є в нього на складі, а так само він підпадає величезним карам (які деколи доходять і до кількох тисячів марок!), як що зажадає ціни повище максимальної границі.

Хто мав спромогу в щоденнім життю приглядати ся справному функціонуванню німецьких воєнно-соціяльних організацій (я зву їх воєнними, бо викликала їх воєнна потреба на час війни), той мусить ударити чолом перед організаційним генієм німецького народу. Не деякі удатні закупна в неутральних державах врятують Німеччину від небезпеки замкнення усіх світових торговельних шляхів Велико-Британією, але отся організаційна сила німецького духа, яка відносить кождої днини й кождої хвилі безкровні побіди над небезпечним і безоглядним противником та яка ще сильнійше ніж що инше сполучила сучасне німецьке суспільство в одну органічну цілість.

Про все те я пишу, щоб вказати, яким шляхом ідеть ся загалом найшвидше та найпевнійше до ідеалу перетворення своєї етнографічної маси в новочасну націю, — а саме: шляхом всенародніх організацій. Бо дві сили ділають спільно при розвитку новочасної національності: сила духової культури, яка вяже ідейні нитки між членами даної суспільности, та сила організації, як

державної, так і приватної, — яка одиниці-клітини (беручи аналогію з біологічного творення) сполучає, де далі, в органічну одиницю вищої категорії.

А отсю правду треба особливо тямити народам, яким доля відмовила наразі державної організації та які лише своїми приватними, одиничними доцільними зусиллями мусять власти шлях до кращої будучности.

Після загальних висновків на заснові німецької патріотичної праці ще декілька заміток і спостережень із буденного практичного життя.

Головний тягар дрібної національної роботи на час війни спав на плечі німецького жіноцтва. Німецьку жінку ми представляємо собі дуже часто, по утертій вже теорії, людиною дрібної домашньої праці без ширшого світогляду, — а такою вона рішуче не є. Бодай у воєнний часі інтелігентна німецька жінка розумінням народньої справи не стоїть рішучо позаду свого життєвого товариша-мушчини. Її основною прикметою є солідність і незвичайне почуття обовязку, які проявляють ся зарівно, як у приватнім життю, так і публичнім. Чванькуватости публичною працею, яку так часто зустрічаємо деінде, в німецьких жінок нема; як „тихо без гомону“ Німка піклуєть ся біля щоденних потреб вдома, так із такоюж звичайністю, а подекуди і скромністю вона бере участь і в публичному життю. А ся остання участь справді не маловажна. Коли німецькому жовнірови, борцеві на фронті, не бракує нічого, що потреба до його вигоди та заспокоєння життєвих вигод, він має завдячити се в першій мірі патріотичному німецькому жіноцтву. А пильних робітниць для народнього діла ви найдете всюди: і в панських домах і на піддашу. Такий патріотичний німецький „Frauenverein“, на чолі якого стоїть сама цісарева Авґуста, а філії якого розсипані по всій Німеччині, вислав за один минулий рік поверх тисячу вагонів усїляких дарунків, Liebesgaben, на воєнний фронт, не кажучи про висилки такихже дарунків „приватним шляхом“, поодинокими „членицями“. Навіть на залізничих стаціях,

де жінка заступила в уряді мушину, ви стрінете всюди касірки, придверниці і ті, які в вільних коротеньких перервах працюють зігнуті над якоюсь робіткою, призначеною на фронт!

Після жінок іде дрібна шкільна дівтора. Скільки ся дівтора поклала вже на жертівнику рідного краю, се знає тільки той, хто мав спромогу бачити викази збірок, довершених по школах. Дівтаки, навіть 7 і 8-ми літні, зносять день-у-день до школи все, що хвилево нації у „потребу“. Найперш зношено там золоті гроші та всілякі дрібні предмети з золота, — потому зужиті частини біля й одягів, — тепер зносять цілі звитки та навіть окравки паперу та зеренця зіджених овочів, з яких великі централі добувають рогачину оливу й інші частинки щоденної поживи.

Із такої молоді вийде патріотична порода — найновіша Німеччина, сповна ще сильніше одним духом і одним почуттем солідарности та народнього обовязку! А хто думав би може, що в основі того всього, тих загальних пожертвовань і зусиль, лежить загорілість і шовінізм проти ворога, хвилева полемінь, викликана війною, той дуже помилявся-б. Правда, і в Німеччині не бракло в останнім часі деяких позначок шовінізму — от хочби нагінка на чужинецькі інтернаціональні слова або на виучуванне чужих мов, але сї вибрики шовіністичного духа стріли ся зараз з рішучим і загальним осудом. Правда, деякий Німець згори починає дивити ся на своїх національних ворогів, але сей погляд мав своє джерело не в заслїплючїм вузькогляднім шовінізмі, але в національній гордості, гордості на свою велику працю та високу німецьку культуру. Тому ніщо так не боліло й не болить Німців, як закид „варварства“, як се згїрдливе „boche“, кидане їм у вічі загорільцями-Французами, — а ніщо з другого боку не радує їх так, як успіхи їх матеріальної та духової культури, що ставлять їх переможцями в теперішній війні, та нові цивілізаційні осередки — світила, здвигнені німецькими побідними руками на зайнятих територіях. Тут в реєстрі цих висококультурних по-

чинків записали Німці такі твори свого духа та своїх рук, як залізничні шляхи, телефони й телеграфи в Малій Азії, Сирії й Арабії, як німецький університет у Царгороді та польське огнище вищої науки у Варшаві.

Справді „Deutschland über Alles“ (Німеччина понад усе) має подекуди, а зокрема в освічених німецьких головах инше значіння, ніж йому приписує загалом несвідома річи публіка за границею . . .

* * *

На отсих кількох загальних замітках і спостереженнях із мого політичного побуту в Німеччині я поки-що кінчу свої листки, лишаючи ширше й більше на будуче. З політичної куртуазії, огляду на недовершені ще події воєнного перелому прийшло ся мені обмежити значно мої чисто політичні листи до свого суспільства і в сих обмежених рамках праці я мусів шукати иншої теми, яка могла-б бути поучаючою й інтересною для сучасного Українця та й Українки на нашій землі. Чи я добре вибрав тему, чи вспів сказати що справді інтересне й поучаюче для нас усіх, не моя річ судити. Feci, quod potui, faciant meliora potentes (Я зробив, що зміг, хай зроблять ліпше ті, що можуть). Тож і без претенсiональности кидаю оті метелики на знищену та пошматовану воєнними подіями нашу народню ниву, з авторським бажанням, аби не zostали ся вони в кругах нашого громадянства без привіту й уваги.

Берлін, у серпні 1916 р.

Найдешевша українська книжка в часі війни
вийшла саме накладом

Союза визволення України:

Др. Льонгін Цегельський:

Русь-Україна а Московщина-Россія.

Друге, перероблене видання.

Книжка обіймає 128 стор. друку й має карту України,
а коштує лише 80 сот.

В кожного Українця-воєнка, в кожного інтелігента (інтелігентки), що береть ся за ширенне української національної свідомости серед мас, у кожній читальні, в кожного ученика (учениці) повинна знайти ся в руках отся книжка, як не для його власного ужитку, то для поширення свідомости історично-політичної, економічної та язикової окремішности української нації від московської.

Давайте з хати до хати, з рук до рук.

ВІСТНИК СОЮЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

**Орган Союза визволення України.
Виходить у Відні раз на тиждень.**

Одинокий український тижневник всеукраїнського, самостійницького й безпартійного напрямку.

Передплата: річно 15 кор., піврічно 8 кор., чвертьрічно 4 кор. 50 сот.

Редакція: **Wien, VIII., Josefstädterstraße 79**
II. Stiege, Tür 19. — Адміністрація: Tür 6. — Tel. 13430.

Чек. конто: 107.090.

Накладом „Союза визволення України“ вийшла велика книга
д-ра Степана Рудницького, проф. університету у Львові, п. з.

UKRAINA, LAND UND VOLK

(Україна, край і народ).

Се перший більший твір в німецькій мові, що займаєть ся Україною, значить цілим полуднем східної Європи, та гарно вивповнює прогалину, яка була досі в науці географії. Книжка повинна найти ся в руках кожного інтелігентного Українця.

Її зміст такий: Україна як географічна одиниця. I кн. Фізична географія. Положення й великість. Чорне море й його побережа. Загальний огляд будови поверхні України. Українські верховини. Українські височини. Українські низи. Ріки й річки України. Український клімат. Ростинний і звіринний світ України. II кн. Антропогеографія. Етнографічні границі України. Число й розміщення Українців по їх землі. Український народ jako антропогеографічна одиниця. Загальні замітки. Антропологічні прикмети Українців. Українська мова. Історично-політичні традиції та змагання Українців. Українська культура. Взаємини між землею й народом України. Економічно-географічний огляд України. Ловецтво й рибальство. Лісове господарство. Хліборобство. Садівництво й городництво. Скотарство. Мінеральні багатства. Промисл. Торговля й комунікація. Области та селитьби України. Список важнійшої літератури та докладний показчик імен і річей.

До книжки додано 6 карт: поглядову фізичну карту України 1:5000000, геологічну, тектонічно-морфологічну, кліматичну, ростинно-географічну й етнографічну карту східної Європи 1:10000000.

Закликають книжку 40 образків, що представляють краєвиди й народні типи України.

Видання дуже гарне та старанне. Карти й образки виконані дуже добре. Ціна в порівнянню до величезних коштів накладу невисока: 10 кор. за брошурований примірник, а 12 К за примірник у гарній синій оправі з золотими витисками.

Нова цікава книжка!
Купуйте великий ілюстрований
≡ **КАЛЕНДАРЬ** ≡
Союза визволення України
НА ПЕРЕЛОМІ
НА Р. 1916 і 1917.

Є се правдива пам'яткова книжка для кожного широкого Українця на згадку сучасного великого часу, який становить переломову добу в життю нашого народу, нашої нації. В ній знайде читач цілий ряд цікавих статей, котрі всесторонньо освітляють українську справу, наше минуле й нашу теперішність. Ось короткий перегляд сих статей: Проф. Б. Лепкий, На новім порозі, Др. В. Сімович, Шевченків заповіт, Др. А. Цегельський, Про причини великої світової війни, Др. З. Кузеля, Наше минуле (коротка історія України), Проф. Б. Лепкий, Кінець української волі, Др. А. Цегельський, Самостійна Україна, йогож, Про назви „Русь“ і „Україна“, Проф. Ст. Рудницький, Україна (коротка географія), С. Кузик, Потреба самостійности України з економічного погляду, Проф. Б. Лепкий, Погляд на укр. літературу, Др. В. Сімович, Короткий огляд укр. літератури, Др. В. Левицький, Українці в Австрії, Др. М. Лозинський, Укр. представництво в Австрії, Вол. Темницький, Укр. Січові Стрільці, йогож, Загальна Українська Рада, Ів. Чупрей, Січовий рух, Проф. І. Боберський, Соціалістський рух, Др. І. Крип'якевич, Коротка історія укр. війська, Вол. Дорошенко, Українство в Росії, М. Возняк, Наша мова, Проф. Гр. Микетей, Червоний Хрест, Вол. Темницький, Огляд світової війни і ин.

Поза тим в календарі поміщено багато поезій наших найвизначніших письменників, дібраних так, щоб доповнювали поглядлювали зміст відповідних статей. Ціла книжка прикрашена численними портретами й образками.

Ціна календаря незвичайно дешева, всього 2 Кор.

Замовляти книжку треба на складі видань Союза визволення України:

Wien, VIII., Josefstädterstraße 79.

Жадайте почтовий чек ч. 107.090.

**Купуйте дешеві й загально-доступні видання
Союза визволення України:**

	к. с.
Т. Шевченко. Кобзарь. 2-ий випуск.	Бр.1'—в опр. 1'50
Проф. М. Грушевський. Як жив український народ. Коротка історія України. З малюнками і картою України. . .	—'50
Сім пісень. Гостинець для українських воєнк. З нотами. . .	—'20
Др. М. Лозинський. Галичина в життю України.	—'60
Українські колядки.	—'20
М. Возняк. Наша рідна мова. З портретами.	—'10
Проф. І. Шишманов. Роля України в болгарськїм відродженню (Вплив Шевченка на болг. поетів передвизвольної доби) . . .	—'20
Проф. С. Томашівський. Церковний бік української справи	—'30
О. Кириленко. Українці в Америці	—'50
Др. І. Крип'якевич. Українське військо. Короткий історичний нарис. З малюнками.	—'40
Др. Л. Цегельський. Русь-Україна і Московщина-Росія. . . .	—'80
Др. Осип Назарук. Слідами Українських Січових Стрільців. З малюнками.	Брошур. 3'50, в оправі 4'50
Prof. M. Hruschewskij. Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung (Укр. справа в історичнім розвитку) . . .	—'50
G. Cleinow. Das Problem der Ukraina. Українська проблема. (Про умови самостійної української держави)	—'20
Україна. Край і нарід. 40 образків з видами і тинами України	2'—
H. Boczkowski. Ukrajina a ukrajinská otázka. (Україна й українське питання). По чеськи. З картою України. . . .	1'—
V. Snota-Dovski. Ukrajina i Ukrajinci (по хорватськи)	1'—
О. Скоропис-Йолтуховський. Значінне самостійної України для європейської рівноваги	—'20
Памяти Івана Франка. Опис життя, діяльності й похорону. Зладив М. Возняк. З малюнками.	1'—
Вол. Дорошенко. Українство в Росії. Найновіші часи. З численними портретами.	1'—
На переломі. Календарь на рр. 1916 і 1917 і памятка книжка. З численними портретами і малюнками. . . .	2'—
Б. Заклинський. Що треба знати кождому Українцеві. З малюнками і картою України. Вид. 3-є	—'30
Іп. Бочковський. Фінляндія та фінляндське питання	1'20
Др. Е. Левицький. Листи з Німеччини (в друку).	—'80
Вол. Гнатюк. Національне відродження австро-угорських Українців (1772—1880 рр.)	—'80
Вол. Гнатюк, Українська народня словесність. (В справі записів укр. етнографічного матеріалу)	1'—
Наша пісня. Співання. 9 найпопулярніших укр. пісень і гимнів з нотами.	—'30
Polschtschak, Polen von der Ostsee bis zum Schwarzen Meer. З картою	2'—
На складі можна дістати також брошуру др. Л. Цегельського: Die großen politischen Aufgaben des Kriegeres im Osten und die ukrainische Frage. З картою	1'50

Набувати можна отсі всі книжки в Адміністрації видань Союза визволення України. **Wien, VIII., Josefstädterstr. 79.**

На жаданне висилаєть ся поchtовий чек ч. 107.090.